

СВОЄРІДНІСТЬ СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ СПОНУКАЛЬНОЇ СФЕРИ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі мовлення суддів)

В статті проаналізована категорія побудження, которая займає широку сферу функціонування в судовій мові і бере участь в утворенні великої кількості цілеустановок. Судовий дискурс охарактеризований як визначена модель спілкування, которая будується по принципу своєобразної гри, де при об'єктивно рівних умовах лідерство серед всіх учасників судового процесу по використанню побудительних висловлювань належить судді. Осуществлено аналіз просодических особливостей мови американських і українських суддів, который направлено на виявлення найбільш розповсюджених емоційно-модальних конотацій для кожного волюнтаривного підтипу фраз.

Ключевые слова: побудження, цілеустановка, просодические особливости мови, емоційно-модальні конотації.

The category of volition which takes up a wide sphere of functioning in the courtroom speech and takes part in the formation of a great number of aims has been analyzed in the article. Courtroom discourse is characterized by a definite pattern of communication based on the principle of some game where under objective and equal circumstances the judge is a leader in using utterances of volition among all participants of a trial. The prosodic peculiarities analysis of American and Ukrainian judges' speeches has been carried out and aimed at eliciting the most widely spread emotional and modal connotations for every volitional phrase sub-type.

Key words: volition, aim, prosodic peculiarities of speech, emotional and modal connotations.

Комплексне вивчення інтеракції в суді привертає сьогодні пильну увагу науковців у таких галузях знання, як соціолінгвістика, психолінгвістика, теорія комунікації, дискурсологія, конверсаційний аналіз, інтонологія. Актуальність дослідження різноманітних ас-

пектів комунікативного процесу в залі судового засідання зумовлена необхідністю вирішення соціальних та практичних проблем суспільства.

Як показало всебічне дослідження стилю судової комунікації на матеріалі українського й американського мовлення суддів, своєрідність семантичних полів спонукальної сфери характеризуються багатогранністю природи цього типу значень та своєрідністю засобів їх репрезентації [1; 2; 3; 5; 6; 7]. З одного боку, це зумовлено прагматичним характером цієї сфери відносин, з іншого — спонукання виступає як один із типів ставлення повідомлюваного до дійсності, де на семантику даної сфери значень істотно впливає характер взаємин між особистостями комунікантів. Традиційно у сфері спонукання відповідно до комунікативної спрямованості висловлень виділяють декілька функціонально-семантичних зон: директивну, рекомендаційну та апелятивну [4].

Проведене дослідження судового дискурсу дозволило дійти висновку, що його ілюкативна структура (на прикладі мовлення судді) не тільки відображає комунікативні наміри адресанта, але й ставить своєю прагматичною метою вплив на адресата шляхом трансформації його ментальної моделі об'єктивної картини світу й наближення її змісту до власної моделі понять і ідей. При цьому, як засвідчили результати дослідження, прагматична структура судового дискурсу включає такі когнітивні одиниці, як моделі знань судді й адресата, переконання адресата, модель розумових операцій (притаманних індивідуумам даного геополітичного простору), моделі волевиявлення, які й визначають семантику конкретних ілюкацій у складі мовленнєвих актів (МА).

Основною відмінністю волюнтативних висловлень судового дискурсу від інших засобів уведення нової інформації в процесі комунікації є комплексний характер волевиявлення, що полягає у використанні послідовності МА, сукупність яких і визначає характер цілісного, єдиного МА.

Системний характер волевиявлення в судовому дискурсі підтверджується наявністю виявленої в результаті проведеного дослідження чіткої структури (сукупності стійких зв'язків і відносин), а також наявністю елементів, що здійснюють реалізацію й функціонування індивідуальної системи волевиявлення. До перших із зазначених маркерів належать такі:

- усі репліки, що входять у МА, пов'язані єдиною темою;

- кожний елемент мовленнєвого відрізка семантично тісно пов'язаний із попередніми й наступними одиницями комунікативного акту;

- актуалізація прагматичного завдання МА зумовлена послідовністю ментальних станів і мовленнєвих дій судді;

- базові правові, соціальні й культурні цінності суспільства виступають як мотиви, що стимулюють продукування МА судді.

Серед персоніфікованих елементів варто назвати такі особистісні характеристики мовця, як:

- усвідомлення ціннісних орієнтирів суспільства (ідеологічних, моральних, правових);

- вибір стратегії досягнення мети МА;

- професійна компетентність адресанта.

У результаті проведення різних видів аналізу (семантичного, аудиторського, інструментального), а також здійснення систематичних спостережень за особливостями функціонування типів спонукання в судовому дискурсі слід зауважити, що центральне місце серед усіх судових риторів щодо вживання семантичних відтінків спонукальної модальності належить судді, бо саме суддя виконує роль законодавця й наділений адміністративними повноваженнями давати роз'яснювальні вказівки при здійсненні судової діяльності в пошуку істини й установленні істотних для суду фактів для винесення точного і справедливого вироку, що визначить подальшу долю підсудного.

Загалом схема мовленнєвої взаємодії судді в каузативній ситуації має такий вигляд:

- суддя повідомляє адресата про наявність якоїсь ситуації, що вимагає негайної зміни й передбачає невідкладність здійснення певного типу волевиявлення;

- своєрідною рисою ситуації спонукання, в якій беруть участь суддя й реципієнт інформації, є наявність соціальної дистанції, що надає відносинам формального характеру;

- мовленнєве спілкування між суддею та учасниками судового засідання в канонічній ситуації спонукання є діалогічним. Як тільки виникають у залі суду суперечки в процесі розгляду справи, діалогічна форма мовлення перетворюється на полілогічну;

- мовленнєву взаємодію судді з адресатом у каузативній ситуації можна охарактеризувати як офіційно-ділову, якій притаманні такі риси, як регламентованість та інституційованість;

- емоційна забарвленість спонукальних висловлень суддів здебільшого має позитивний характер (порада, пропозиція, прохання), але трапляються й випадки негативної емоційної маркованості, в основному при реалізації власне вимоги, вимоги + погрози, вимоги + попередження;

- при здійсненні мовленнєвої взаємодії судді з адресантом у будь-якій каузативній ситуації простежується його домінуюча позиція (авторитарний стиль спілкування), а також використання ним широкою гамою відтінків спонукальної модальності: вимога, вимога + попередження, вимога + погроза, порада, пропозиція, прохання.

Комплексний характер проведеного дослідження мовлення судді дозволив виявити механізми, що забезпечують актуалізацію й функціонування волюнтативних МА в судовому дискурсі. Основою успішності такого МА є механізм взаємодії когнітивної структури акту волевиявлення з ілюкативною структурою судового дискурсу, результатом якого є лінійне розгортання волюнтативного висловлення. При цьому необхідно враховувати існування двох форм реалізації зазначеного механізму взаємодії названих раніше структур: імпліцитної й експліцитної. До імпліцитних форм слід віднести ментальні дії адресанта (відображення об'єктивно існуючої реальності, моделі світу, адресанта), які реалізуються у відповідних експліцитних формах МА в процесі комунікації (оцінка вихідної ситуації, вибір рішення й ефективних способів його досягнення, породження вердикту).

У результаті проведеного спостереження великої кількості спонукальних висловлень (близько 1200 фраз) було виявлено, що в мовленні американських та українських суддів практично відсутній такий тип волевиявлення, як наказ. Це зумовлено, перш за все, специфікою роботи і регістром спілкування судді (володіння високою мовною культурою, необхідність уникнення упередженого ставлення у вигляді особистих симпатій і антипатій до учасників процесу). Крім того, з урахуванням відносної семантичної автономності та специфічного характеру інтонаційного оформлення доцільно виділити в окремі підвиди з групи “порада” такого її різновиду, як пропозиція, а в групі “вимога” — вимога + попередження та вимога + погроза.

Особливе місце в українському судовому дискурсі належить такому семантичному відтінку спонукальної модальності, як прохання, яке є найуживанішим у процентному співвідношенні різновидом волевиявлення в мовленні суддів, що пояснюється певними прийнятими українським суспільством нормами спілкування для

встановлення мовленнєвого контакту та підтримання комунікативного співробітництва відповідно до функціонально-рольової позиції. Водночас як в американському судовому дискурсі переважання власне вимог та вимог, ускладнених емоційно-модальними конотаціями попередження, погрози, характеризує більш жорстке, регламентоване керування й спілкування суддів у процесі здійснення виробничої діяльності.

Таким чином, в експерименті було досліджено шість різновидів директивних, рекомендаційних та апелятивних висловлень, які реалізують такі типи впливу на волю учасників судового процесу: 1) вимога; 2) вимога + попередження; 3) вимога + погроза; 4) порада; 5) пропозиція; 6) прохання.

Відповідно до результатів слухового, аудиторського, інструментального аналізів модальна спрямованість спонукальних реплік як в американському, так і в українському мовленні суддів однозначно зафіксована в інтонаційному оформленні фрази в цілому й в окремих її сегментах. Оскільки саме інтонація своїми особливостями впливає на виразність і характер мовлення суддів, оскільки є істотним інгредієнтом у понятті стилю, що кваліфікується як суспільно усвідомлена сукупність прийомів уживання, відбору та сполучення мовленнєвих засобів, функціонально зумовлена соціально значимою сферою спілкування [4: 582].

На підставі аналізу результатів експериментального дослідження було встановлено такі факти:

1) той самий комунікативний тип спонукальних фраз може бути реалізований різними комбінаціями просодичних характеристик;

2) водночас той самий набір просодичних характеристик може бути використаний для вираження різних комунікативних типів спонукальних фраз.

Це приводить до висновку, що якого-небудь тісного кореляційного зв'язку між комунікативними типами фраз і просодичними засобами їх вираження не виявляється.

Для з'ясування причин такого положення подальший аналіз інтонаційних особливостей оформлення мовлення суддів проводився з урахуванням конкретних ситуацій спілкування під час судового процесу при актуалізації того чи іншого типу волюнтаривного висловлення в мовленні суддів, яке могло супроводжуватися різноманітними конотаціями емоційно-модальної сфери, характер яких зумовлений безпосереднім ситуативним контекстом висловлення, соціальним,

мовним середовищем, до якого належать комуніканти, та загальним для них культурно-історичним фоном.

Це, у свою чергу, позначалося на інтонаційному оформленні реплік. З означених причин подальший аналіз просодичних характеристик мовлення українських та американських суддів здійснювався за двома напрямками:

— виявлення найбільш поширених емоційно-модальних конотацій для кожного волюнтаривного підтипу фраз в українському та американському мовленні, а також дослідження інтонаційних змін, що пов'язані з наявністю цих конотацій;

— виявлення загальних та відмінних рис у просодичному оформленні фраз однакового спонукального підтипу й однакового модального забарвлення з урахуванням лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників.

Спочатку метою аналізу було виявлення комплексу емоційно-модальних значень, що супроводжують кожний із комунікативних типів спонукальних фраз і забезпечують те чи інше конотативне забарвлення реплік судді.

За характером кореляції з досліджуваними комунікативними типами волевиявлення емоційно-модальні значення поділилися на три групи:

1) модальні значення першої групи переважно корелюють із комунікативними типами спонукування директивної зони. До них належать, у першу чергу, модально-оцінні значення, що пов'язані з негативним ставленням суддів (“погроза”, “протест”, “заперечення”, “осуд”, “докір”, “несхвалення”), а також значення, що підкреслюють високу категоричність висловлення (“категоричність”, “беззаперечність”, “напруженість”). Емоційно-модальні конотації цієї групи здебільшого (85–100 %) співвідносяться саме з директивними комунікативними типами волюнтаривних висловлень суддів. У середньому 93 % категоричних та негативного характеру конотацій сполучаються, як правило, з директивними репліками. На долю ж рекомендаційних і апелятивних висловлень суддів припадає в середньому лише 7 % значень названого типу;

2) модальні значення другої групи переважно корелюють із комунікативними типами спонукування зон “порада” і “прохання”. До них належать такі конотації, як “наставляння”, “повчання”, “апеляція”, “пояснення”, емоційно-модальні значення типу “зацікавленість” та “підтримка”, а також тісно прилягає низка емоційних значень, що забезпечують пом'якшення висловлення: “неофіційність”, “некате-

горичність”, “ненав’язливість”, “увічливість”. До рекомендаційних та апелятивних комунікативних типів висловлень спонукальної спрямованості належать від 92–100 % конотацій розглянутого виду. У середньому їхня частка становить 98 %, на долю ж директивних реплік суддів припадає лише 2 % емоційно-модальних значень цієї групи;

3) модальні значення третьої групи можуть створювати те чи інше конотаційне забарвлення щодо всіх розглянутих комунікативних типів волюнтативних висловлень, як директивних, так і рекомендаційних та апелятивних. До цієї групи належать деякі емоційно-модальні відтінки групи негативного ставлення, але менш суворі, ніж у першій групі, а саме: “роздратованість”, “незадоволення”, “зауваження”, “нетерпіння”. Також до цієї групи входять значення, які характеризують емоційне підсилення типу “наполегливість”, “підкреслення”, “важливість”, “необхідність” та значення, що характеризують “незацікавленість” мовця, “стриманість”, а також такі, що надають мовленню жвавий характер: “жвавість”, “нетерпіння” і т. ін. Частка цих висловлень у зоні директивних реплік коливається від 27 до 75 %. Приблизно такий же інтервал коливань частотності вживання даних конотацій спостерігається в рекомендаційних та апелятивних зонах. У середньому розподіл цих конотацій між двома зіставлюваними зонами спонукальних висловлень становить по 50 %.

У цілому слід зазначити, що конотації першої й другої груп переважно вживаються з однією з комунікативних груп (директивною чи рекомендаційно-апелятивною) й становлять більшість у репліках суддів волюнтативної спрямованості. На частку емоційно-модальних конотацій третьої групи припадає менше 20 % експериментальних фраз. Це дозволило дійти висновку про те, що різні комунікативні типи волюнтативних фраз супроводжуються певними більш-менш сталими групами емоційно-модальних конотацій.

Таким чином, перевірка статистичних гіпотез підтвердила раніше сформульовані висновки про співвіднесеність кожної з трьох груп емоційно-модальних конотацій із певними типами волюнтативних фраз.

Далі було виконано аналіз в іншому напрямку з метою виявлення характеру кореляційного зв’язку між емоційно-модальними значеннями, переданими в мовленні, і мелодичними характеристиками, що забезпечують їх реалізацію.

Під час дослідження було встановлено, що між емоційно-модальними значеннями спонукальних висловлень і мелодични-

ми засобами їх реалізації в мовленні простежується досить тісний кореляційний зв'язок. Отже, проведений аналіз найпоширеніших емоційно-модальних конотацій для кожного різновиду директивних, рекомендаційних та апелятивних фраз в українському та американському мовленні суддів дав можливість дослідити просодичні зміни, зумовлені наявністю вищезазначених конотацій.

Перш за все необхідно зазначити, що при репрезентації спонукальних висловлювань саме мелодичний компонент інтонації, взаємодіючи з іншими виражальними лінгвістичними засобами, відіграє істотну роль у передачі ступеня інтенсивності суб'єктивно-модальних значень у мовленні суддів. При цьому деякі параметри мелодичного контуру спонукальних фраз є маркованими, тобто експліцитно маніфестують наявність тих чи інших експресивних елементів у складі висловлювання. До маркованих елементів мелодичного контуру належать, у першу чергу, високий чи середній рівень мелодики в сегментах синтагми, висхідний, а також рівний напрямок тону, ковзний чи скандентний тип тону в ритмогрупах шкали, широкий діапазон зміни тону та інші.

У тих випадках, коли відповідні показники мелодики є немаркованими (спадна східчаста шкала низького рівня, низький спадний ядерний тон), показниками емоційно-модальної маркованості спонукальних висловлювань слугують інші (немелодичні) параметри інтонації чи неінтонаційні засоби емпатичного забарвлення мовлення (лексичні, граматичні, стилістичні або навіть екстралінгвістичні). З означених обставин у подальшому аналізі розглядалися марковані мелодичні контури спонукальних фраз.

Різнобічне комплексне вивчення особливостей функціонування спонукальної модальності в мовленні професійних учасників судового процесу дало можливість простежити значущість категорії спонукування в судовому дискурсі й зробити певний внесок у загальну картину лінгвістичного опису мовної специфіки найуживаніших модальних значень ФСП волевиявлення в судовій сфері спілкування.

Розглянуті в роботі особливості судового дискурсу на матеріалі мовлення суддів свідчать про те, що ілюктивна структура судового дискурсу виражає мовленнєвий намір адресанта вплинути на реципієнта інформації шляхом зміни його ментальної об'єктивної картини світу, а система волевиявлення має комплексний характер, який проявляється в наявності механізмів, що забезпечують функціонування волюнтативних мовленнєвих актів у судовому дискурсі.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. *Корунець І. В.* Порівняльна типологія англійської та української мов : навч. посібник / І. В. Корунець. — 2-ге вид., доп. й перероб. — Вінниця : НОВА КНИГА, 2003. — 464 с.
2. *Кочерган М. П.* Основи зіставного мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. — 424 с.
3. *Різників О. С.* Складівниця української мови / О. С. Різників. — Одеса : Скайбук, 2003. — 224 с.
4. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
5. *Сучасна українська літературна мова* : підручник / за ред. А. П. Грищенка. — К. : Вища школа, 1993. — 366 с.
6. *Харченко С. В.* Спонукальність як модально-синтаксична категорія / С. В. Харченко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія : Філологія. 2000. Вип. 2. — Вінниця : ВДПУ, 2000. — С. 142–145.
7. *Швидка Н. В.* Імперативні речення в сучасній українській мові : семантика, засоби вираження спонукальності, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Н. В. Швидка / Харківський держ. ун-т. — Х., 1998. — 20 с.